

malarda (Selige Hüseyinova, *Mensur Varaka ve Gülşah Hikâyesi*, yüksek lisans tezi, 2001, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü) Anadolu sahasında müellifleri bilinmeyen mensur beş *Varaka ve Gülşah*'tan (Mustafa Çelebi, *Varaka and Gülşah*, neşredenin girişi, s. 25) ve Çağatay sahasında manzum-mensur bir hikâyeden (Hasan Kavruk, *Eski Türk Edebiyatında Mensur Hikâyeler*, İstanbul 1998, s. 126) bahsedilmektedir. Ayrıca yerli ve yabancı araştırmacıların çalışmalarında ele alınan, Anadolu, Türkmen ve Özbek sahalarında halk hikâyesi tarzında kaleme alınmış *Varaka ve Gülşah*'lar ile aynı konuyu işleyen meddah hikâyeleri mevcuttur (Mustafa Çelebi, *Varaka and Gülşah*, neşredenin girişi, s. 26-35). Sonuç olarak *Varaka ve Gülşah* hikâyesi Türk, Azerbaycan, Özbek, Türkmen, Kazak, Tacik, Fars ve Afgan edebiyatlarında halk varyantları şeklinde günümüze kadar ulaşmıştır. Türk edebiyatında *Varaka ve Gülşah*'lar üzerine başta İsmail Hikmet Ertaylan olmak üzere birçok araştırmacı çalışma yapmıştır. Konuyla ilgili son çalışmalardan biri olan Ayşe Yıldız'ın eseri Fars ve Türk edebiyatlarındaki *Varaka ve Gülşah*'lar ile bunlara dair çalışmalara ışık tutmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Yûsuf-ı Meddâh, *Varaka ve Gülşah (İnceleme Metin-Dizin)* (haz. Kâzım Köktekin), Ankara 2007; Mustafa Çelebi, *Varaka and Gülşah* (haz. Ayşe Yıldız), Cambridge 2009, I-III; İsmail Hikmet Ertaylan, *Türk Dili ve Edebiyatı Örnekleri I: Varaka ve Gülşah*, İstanbul 1945, s. 4 vd.; Hasan Kavruk, *Eski Türk Edebiyatında Mensur Hikâyeler*, İstanbul 1998, s. 126; Aliyar Saferli, *Klassik Azerbaycan Edebiyatı Mesihî-Varqa ve Gülşa*, Bakü 2005; Ahmet Ateş, "Varaka ve Gülşah Mesnevisinin Kaynakları", *TDED*, II/1-2 (1947), s. 1-19; Zehra Öztürk, "Osmanlı Döneminde Kıraat Meclislerinde Okunan Halk Kitapları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, V/9, İstanbul 2007, s. 405.

VİLDAN S. COŞKUN

VARAKA b. NEVFEL

(ورقة بن نوفل)

Varaka b. Nevfel b. Esed el-Kureşî
(ö. 610 [?])

**Hz. Hatice'nin amcasının oğlu,
Mekkeli haniflerden.**

Hz. Muhammed, kendisine ilk vahiy geldiğinde bu olay hakkında konuşmak üzere Hz. Hatice ile birlikte (bazı rivayetlere göre Hz. Ebû Bekir'le birlikte, bk. İbn Asâkir, LXIII, 7) *Varaka*'yı ziyarete gittiği zaman o gözlerini kaybetmiş bir ihtiyar ol-

duğuna göre muhtemelen VI. yüzyılın ilk yarısında doğmuştur. Benî Abdüluzzâ'ya mensup olan *Varaka*'nın soyu Kusay'da Resûl-i Ekrem'in soyu ile birleşir. Babası son Ficâr savaşında öldürülmüştü; annesi Hind bint Ebû Kebîr'dir. *Varaka*'nın Adî ve Safvân adında iki erkek kardeşi, Tevrat ile İncil'i okuyabildiği ve Hz. Muhammed'in babası Abdullah ile evlenmek istediği belirtilen Rukayye (Ümmü Kitâl) adlı bir kız kardeşi vardı. Kendisinin Kutayle isimli bir kızının bulunduğu zikredilmekle birlikte (Muhammed Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, s. 48) nesli devam etmemiştir (İbn Asâkir, LXIII, 4). *Varaka*, yaşadığı olay hakkında ne düşündüğünü soran Hz. Peygamber'e kendisine gelen meleğin Hz. Mûsâ'ya (bazı rivayetlerde Hz. İshâ'ya) gelen Nâmûs (Cebrâil veya Tevrat) olduğunu söylemiş ve ona yahudi ve hıristiyanlar tarafından beklenen son peygamber olduğunu bildirmiştir. Kavmi tarafından dışlanacağı zamana yetiştigi takdirde kendisine yardım edeceğini belirtmiş, ancak günleri göremeden ölmüştür.

Varaka'nın dinî hayatına dair farklı görüşler vardır. *Varaka*, Câhiliye döneminde müşriklerin yaşayışından ve tapınmalarından hoşlanmayan Ubeydullah b. Cahş, Osman b. Huveyris ve Zeyd b. Amr ile birlikte yeni bir din arayışı içine girmiş, bu amaçla Suriye tarafına yaptıkları seyahat neticesinde Hıristiyanlığı seçmiştir. Ancak onun hangi din üzere öldüğü konusu ihtilâfidir. Mekke'deki en meşhur haniflerden olan *Varaka* bazı şiirlerinde kendisinin Zeyd b. Amr'ın inancına uyduğunu anlatmaktadır. Zeyd b. Amr'ın da, Suriye yolculuğu sonunda Yahudiliğe veya Hıristiyanlığa geçmek yerine İbrâhim'in dinine bağlı kalmayı tercih ettiği bilindiğine göre *Varaka*'nın da muvahhid olarak öldüğü ileri sürülebilir (M. Ebû Zehre, I, 309-310). Onun putlar adına kesilmiş kurban etlerini yemediği ve içki içmediği, putperestlikten Hıristiyanlığa geçtiği, okuma yazma bildiği, İncil'i okuyup onu Arapça veya İbrânîce yazdığı rivayet edilmektedir. Bu durumda kendisinin İncil'i Arapça'ya çevirdiğini düşünmek mümkündür. Ayrıca *Varaka*'da İncil'in bazı nüshalarının da bulunduğu zikredilmektedir (Muhammed Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, s. 514, 630). Bu bilgilerden hareketle bazı şarkiyatçılar *Varaka*'nın Ehl-i kitap kültüründen haberdar hıristiyan bir Arap bilgini ve Mekke'deki hıristiyanların lideri olduğunu, Hz. Muhammed'e birçok şey öğrettiğini iddia etmiş, dolayısıyla onun tebliğinde Hıristiyanlığın etkisinin bulunduğunu söylemiştir. Ancak ilk

vahyin gelişinden hemen sonraki görüşmeleri dışında Hz. Peygamber'in *Varaka* ile münasebet kurduğuna dair bilgi yoktur. Bazı kaynaklarda *Varaka*'nın Hıristiyanlık'ta karar kıldığı, kutsal kitapları öğrendiği ve Ehl-i kitap ilmini elde ettiği zikredilmekteyse de (İbn İshak, s. 95) onun Mekke'de Hıristiyanlık'la ilgili herhangi bir faaliyet yaptığına dair bir rivayet de mevcut değildir. Bazı tarih kitaplarında Hz. Muhammed'in sütannesi Halime tarafından Mekke'ye götürüldüğü sırada kaybolduğu, ancak aramalar sonunda *Varaka*'nın yanında bulunduğu, Hz. Hatice'nin Hz. Peygamber ile evlenme konusunda *Varaka* ile istişare ettiği, Resûlullah'ın Şam yolculuğu sırasında karşılaştığı rahip Bahîrâ'nın onun hakkındaki sözlerini, ayrıca iki meleğin onu gölgelediğine dair Meysere'den duyduklarını da *Varaka*'ya sorduğu nakledilmektedir. Ancak bu rivayetler, Resûl-i Ekrem'in *Varaka*'dan etkilendiği yolunda şarkiyatçılar tarafından ileri sürülen iddiayı doğrulayacak derecede aralarında bir ilişki bulunduğunu göstermez.

İslâm âlimleri *Varaka*'nın müslüman olup olmadığı hususunda da ihtilâf etmiştir. Süheylî, İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî, Nevvî, İbn Kayyim el-Cevziyye, İbnü'l-İrâkî ve Bikâî onun İslâm'ı benimsediği kanaatinde. Hatta Bikâî, *Varaka*'nın ilk erkek sahâbî olduğuna dair *Bezlü'n-nuşh ve ş-şefeke li't-ta'rif bi-şuḥbeti's-Seyyid Varaka* adıyla bir eser telif etmiştir (nşr. Muhammed Nebîl Tarîfî, Beyrut 2003; ayrıca bk. Abdülkâdir el-Bağdâdî, III, 391). Ancak İbn Abdülber onun sahâbeden kabul etmediği için eserine almamış, İbn Hacer de Taberî, Ebû'l-Kâsım el-Begavî, İbn Kâni' ve İbnü's-Seken'in *Varaka*'yı sahâbe arasında zikretmelerini tartışılır bulmuştur (*el-İşâbe*, III, 633). *Varaka*, Hz. Peygamber'in vahiy aldığı ilk günlerde onun durumunu doğru teşhis etmekle birlikte muhtemelen yeni peygambere imanını açıkça ifade edecek bir tebliğ ortamı meydana gelmeden ölmüştür. Zira kendisinin Resûl-i Ekrem'in veya müslümanların yanında bulunduğu, Müslümanlığını gösteren herhangi bir amel ortaya koyduğuna dair bir bilgiye rastlanmamıştır. Nitekim Resûlullah'ın, kendisine iman eden *Varaka*'yı cennette ipek elbiseler içinde gördüğünü söylediğine dair rivayetler zayıf kabul edilmiş (İbn Asâkir, LXIII, 7), *Varaka* da kendiliğinden tevhid inancına ulaştıkları için cennete gidecekleri kabul edilen fetret ehlinde sayılmıştır (*DîA*, XII, 475).

VARAKA b. NEVFEL

Varaka, bazı rivayetlere göre Hz. Peygamber'le görüşmesinden kısa bir süre sonra (muhtemelen fetret dönemi içinde) vefat etmiştir (Buhârî, "Bed'ü'l-valıh", I). İşkence altındaki Bilâl-i Habeşî'ye sabretmesi için telkinde bulunduğu da mürsel bir rivayeti kabul edenlere göre onun ölümü bî'setin 4. yılında (m. 614) gerçekleşmiştir (Uveyyid b. Ayyâd el-Mutrafi, s. 137). Sprenger, Varaka'nın peygamberliğin 6. yılında (m. 616) öldüğünü söylerken M. Hamidullah, kaynak vermeden onun bazı yağmacı haydutlar tarafından hicretin 2. yılında (624) Suriye'de öldürüldüğü hakkındaki rivayetlerden söz etmiştir (JPHS, VI/2 [1958], s. 103). Kaynaklarda din ve ahlâk konularını işlediği birçok şiiri nakledilen Varaka'nın bu şiirleri derlenmiştir (Eyhem Abbas Hammûdî el-Kaysî, bk. bibl.).

BİBLİYOGRAFYA :

İbn İshak, *es-Sire*, s. 95; Abdürrezzâk es-San'ânî, *el-Muşannef* (nşr. Habîburrahman el-A'zamî), Beyrut 1970, V, 322-324; İbn Hişâm, *es-Sire*, I, 167, 191-192, 223, 238; İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef* (nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût), Beyrut 1989, VII, 329-330; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif* (Ukkâşe), s. 59, 245; Taberî, *Târîh* (Ebû'l-Fazl), II, 243-244, 299-302; İbn Kâni, *Mu'cemü's-şâhâbe* (nşr. Hamdî ed-Demirdâş Muhammed), Mekke 1418/1998, XIV, 5222-5224; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, LXIII, 3-28; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-gâbe*, V, 447-448; İbn Seyyidünâs, *Minehu'l-midâh* (nşr. İffet Visâl Hamza), Dimaşk 1407/1987, s. 327-331; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm: es-Siretü'n-nebeviyye*, I, 89-91, 118-119, 124, 132; İbn Hacer, *el-İşâbe*, III, 633-635; Abdülkâdir el-Bağdâdî, *Hizânetü'l-edebe*, III, 391; M. Ebû Zehre, *Hâtemü'n-nebiyyin*, Kahire, ts. (Dârü'l-fikri'l-Arabî), I, 309-310; U. Rubin, *The Eye of the Beholder: The Life of Muhammad as Viewed by the Early Muslims*, Princeton 1995, s. 103-112; Uveyyid b. Ayyâd el-Mutrafi, *Varaka b. Nevfel fi butnâni'l-cenne*, Mekke 1996, s. 137-139; Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi* (trc. Mehmet Yazgan), İstanbul 2004, s. 48, 82, 87, 514, 630; a.m.f., "Two Christians of Pre-Islamic Mecca: Uthman ibn al-Huwairith and Waraqa ibn Nawfal", *JPHS*, VI/2 (1958), s. 97-103; Eyhem Abbas Hammûdî el-Kaysî, "Varaka b. Nevfel hayâtühü ve şi'ruhu", *el-Mevrid*, XVII/2, Bağdad 1988, s. 168-192; C. F. Robinson, "Waraqa b. Nawfal", *El²* (İng.), XI, 142-143; Metin Yurdagür, "Fetret", *DîA*, XII, 475.

BÜNYAMİN ERUL

el-VARAKÂT

(الورقات)

İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin
(ö. 478/1085)

fıkıh usulüne dair risâlesi.

Tam adı *el-Varakât fi usûli'l-fıkh* olup *el-Kitâb*, *er-Risâle* ve *el-Muqaddime* olarak da anılmakla birlikte *el-Varakât* adıyla tanınmıştır (İbn Zekrî et-Tilimsânî,

I, 260; *Keşfü'z-zunûn*, II, 2005-2006). Cüveynî'nin *el-Burhân* gibi kapsamlı bir eserin yanı sıra ezberlenmesi kolay, yaklaşık 1600 kelimeden oluşan (Hallaq, III/2 [1992], s. 194-195) veciz bir usul risâlesi telif etmesi bunun eğitim amacıyla hazırlandığını düşündürmektedir. Onun Nişâbur Nizâmiye Medresesi'nin başına getirilip yaklaşık otuz yıl bu görevi sürdürmesi ve *el-Varakât*'in ilk dönemlerden itibaren usul eğitimi alan mübtedilere okutulması bu ihtimali güçlendirmektedir. Nitekim Kalkaşendî, fetva ve tedris icâzetlerinden bahsederken ezberlenip bir hocaya arz edilen eserler arasında *el-Varakât*'ı da sayar (*Şubhu'l-a'sâ*, XIV, 373). Ayrıca Cüveynî'ye kadar usul konularını kapsayıcı nitelikte özlü bir eserin kaynaklarda zikredilmemesi *el-Varakât*'in fıkıh usulü eğitimi için kaleme alınan ilk eser olduğunu gösterir niteliktedir.

Usul konularının neredeyse tamamını içeren *el-Varakât*'in başında usûl-i fıkhın mânası, hükmün neveleri, fıkıh-ilim-zanşek arasındaki fark hakkında kısa açıklamalara yer verilip fıkıh usulünün ana konuları (bab) sayılmaktadır. Daha sonra ayrı başlıklar altında şu on altı konu ele alınmaktadır: Kelâmın kısımları, emir, nehiy, âm-hâs, mücmel-mübeyyen, zâhir-müevvel, fiiller, nesih, icmâ, haberler, kıyas, hazribâha, delillerin tertibi, müftüde bulunması gereken şartlar, müsteftide bulunması gereken şartlar, ictihad. Fiilî ve takrirî sünnete "ef'âl", kavfî sünnete "ahbâr", sahâbî kavline "icmâ", istihâbü'l-hâl konusuna "hazr ve ibâha" başlığı altında değinilmektedir. *el-Burhân* ile *el-Varakât* arasında tertip açısından benzerlikler yanında bazı farklılıklar da mevcuttur. Cüveynî *el-Burhân*'da şer'î hükümleri "beyân" üst başlığı altında yer alan emir ve nehyin altında incelerken (I, 308-313) *el-Varakât*'ta bunlara mukaddimede yer vermiştir. Nesih konusunu *el-Burhân*'in sonunda "tercih" bölümünün altında incelemesine karşılık (II, 1293, 1315) *el-Varakât*'ta müstakil bir konu olarak Hz. Peygamber'in fiillerine ayırdığı bölümden sonra icmâdan önce ele almıştır. Kelâm yönü de olan "hazr ve ibâha" meselesine *el-Varakât*'ta kıyas bahsinden sonra değinirken *el-Burhân*'da bunu mukaddimede hüsun ve kubuh başlığı altında incelemiştir. Birkaç istisna dışında (s. 20, 27) *el-Varakât*'ta görüş farklılıklarına temas edilmez. Eserin çeşitli neşirleri yapılmıştır (Kahire 1306, Şehâbeddin el-Karâfî'nin *Şerhu Tenkihi'l-fuşûl* ü ile birlikte; Dimaşk, ts., Mec-

mû'u Erba'a mütûn usûliyye adlı derlemede usule dair üç eserle birlikte, Cemâleddin el-Kâsimî'nin ta'likâtıyla; nşr. Abdüllâtîf Muhammed el-Abd, Kahire 1397/1977; Kahire 1993, *Mütûn usûliyye mühimme* içinde; nşr. Ferîd Mustafa Selmân, Riyad 1412; Riyad 1416/1996, Şerefeddin el-İmrîtî'nin nazmı ile birlikte; nşr. Âdem İlûrî, Agefe, ts.).

el-Varakât üzerine Şâfiler'in yanı sıra Hanefî, Mâlikî ve Hanbelî âlimleri tarafından birçok şerh, hâşiye ve ta'lik çalışması yapılmıştır. Bunlardan bazıları şunlardır: 1. İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî (ö. 643/1245), *Şerhu'l-Varakât fi'l-usûl* (nşr. Muhsin Sâlih Mollanebî Sâlih el-Kürdî, Mekke 1428/2007). Bilindiği kadıyla eser üzerine yazılan ilk şerhtir. 2. Firkâh, *Şerhu'l-Varakât* (nşr. Sâre Şâfî el-Hâcîrî, Beyrut 1422/2001). Sonraki müelliflerin çokça faydalandığı bu şerhin adı *ed-Derekât* şeklinde de kaydedilir (Brockelmann, *GAL*, I, 487; *Suppl.*, I, 671; Abdullah Muhammed el-Habeşî, III, 2128). 3. Celâleddin el-Mahallî, *Şerhu'l-Varakât*. Çeşitli baskıları yapılan eser (Kahire 1303, 1329, 1332, 1343, 1344, 1374/1955, 1379; Riyad 1417/1996; nşr. Ebû Âişe Abdülmün'im İbrâhim, Mekke 1996; nşr. Hüsameddin Mûsâ Affâne, Riyad 1421/2001; nşr. İzzeddin Hişâm b. Abdülkerîm el-Bedrânî, *Tavzihu'l-müşkilât min Kitâbi'l-Varakât* adıyla, İrbid 1423/2003) *el-Varakât*'in en önemli şerhlerinden biridir ve üzerine pek çok şerh ve hâşiye yazılmıştır: a) Ahmed b. Ahmed b. Abdülhak es-Sünbâtî, *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Mahallî li'l-Varakât*. b) İbn Kâsım el-Abbâdî, *eş-Şerhu'l-kebîr 'ale'l-Varakât* (*Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Varakât*, Kahire 1307, Karâfî'nin *Şerhu Tenkihi'l-fuşûl*'ünün kenarında; nşr. Seyyid Abdülazîz ve Abdullah Rebî', I-II, Kahire/Riyad-Cidde 1416/1995). Eserin girişinde ifade edildiğine göre bu şerh/hâşiye hem *el-Varakât* hem Mahallî'nin şerhi üzerine yapılmıştır. Abbâdî ayrıca *eş-Şerhu's-şâgîr 'ale'l-Varakât* adıyla bir hâşiye daha kaleme almış olup (Şevkânî'nin *İrşâdü'l-fuhûl*'ünün kenarında, Kahire 1347, 1356; Beyrut 1399/1979) eser Mahallî'nin şerhiyle kendisinin *Şerhu'l-kebîr*'inin cem' ve muhtasarı mahiyetindedir. Şebrâmellî de *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Varakât* adıyla bir eser yazmıştır. c) Ahmed b. Muhammed ed-Dimyâtî el-Bennâ, *Hâşiyetü'd-Dimyâtî 'alâ Şerhi'l-Mahallî 'ale'l-Varakât* (Kahire 1303, 1315, 1326, 1332, 1342, 1344, 1374/1955). d) Muhammed b. Ubâde el-Adevî el-Mâlikî, *Hâşiyetü 'Ubâde 'alâ Şerhi'l-Ma-*